

μόνης πηγῆς ἀπορρέουσιν, ἐκ τῆς ὁμοιώσεως τῶν ἔργων τοῦ Θεοῦ πρὸς τὰ ἀνθρώπινα, ἐκ τῆς παρανοήσεως, δηλαδή, τῆς θείας φύσεως καὶ ἐνεργείας. Καὶ πέποιθα ὅτι πᾶσαν τοιαύτην ὁμοίωσιν ἤδη ἀποκρούεις, καὶ ὅτι ἡ ἐννοία τοῦ Θεοῦ, οἶαν προσεπάθησα νὰ παραστήσω εἰς τὸ πνεῦμά σου, θέλει διαμείνει ἐν αὐτῷ ὡς ἡ μεγίστη τῶν ἐπιστημονικῶν ἀληθειῶν, αἵτινες ἐξ αὐτῆς ἐξαρτῶνται, ἐπ' αὐτῆς ὡς ἐπὶ ἀδιασείστου θεμελίου στηρίζονται, μετ' αὐτῆς ζῶσι καὶ μετ' αὐτῆς ἐκλείπουσιν. — Ἄλλ' ἔρχομαι εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς ἐπιστολῆς σου, ἐν ᾧ θέτεις τὸ ζήτημα τῆς πρὸς τὸν Θεὸν σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου.

Ἔχεις δίκαιον ὅτε ἀναγνωρίζεις τὴν μηδαμινότητα τοῦ παρόντος βίου. Ἀλλὰ δὲν ἔχεις δίκαιον ὅτε νομίζεις ὅτι πρέπει νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν ἐλευθερίαν πρὸς ἐπίσπευσιν τῆς ἀπαλλαγῆς ἡμῶν ἀπὸ τοῦ κόσμου καὶ ταχυτέραν πραγματοποίησιν τοῦ ἀληθοῦς ἡμῶν προορισμοῦ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἐπίσπευσις τοῦ θανάτου εἶναι παράβασις τοῦ θείου νόμου, διότι ὁ Θεὸς μᾶς ἔδωκε τὴν ζωὴν οὐχὶ ἵνα τὴν καταστρέψωμεν, ἀλλ' ὅπως ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς γίνωμεν ἄξιοι αὐτοῦ, καὶ δὲν πορευόμεθα βεβαίως πρὸς αὐτὸν ἀθετοῦντες τὰς ἐντολάς του. Χαίρω ὁμως

ὅτι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πλάνῃ διείδες ποῖα πρέπει νὰ εἶναι ἡ πρὸς τὸν Θεὸν σχέσις ἡμῶν. Θέλεις νὰ σοι εἶπω διὰ μιᾶς μόνης λέξεως τί πρέπει νὰ εἶναι ἡ σχέσις αὕτη; Ἡ εὐσέβεια. Ἄλλ' ἡ λέξις αὕτη εἶναι πλήρης ἐννοιῶν. Ὁ εὐσεβὴς ζῆ κατὰ τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, καὶ διὰ πασῶν τῶν δυνάμεών του ἀφοσιοῦται εἰς αὐτόν, ὅπως μετὰ θάνατον ἐνώθῃ μετ' αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν πολλὰ καθήκοντα, πάντα τὰ καθήκοντα ἅτινα συγκεφαλαιοῦνται καὶ συμπληροῦνται ἐν τῇ εὐσεβείᾳ. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σοι ἐκθέσω ἐν τέλει τῆς μακρᾶς ταύτης ἀλληλογραφίας πλήρη ἠθικὴν διδασκαλίαν, ἀλλ' ἡ ὀξυδέρκειά σου βεβαίως διορθοῖ ποῖα καὶ πόσα εἶναι τὰ καθήκοντα εἰς ἃ ἀναλύεται τὸ πρῶτιστον καὶ μέγιστον, τὸ πρὸς τὸν Θεόν, καὶ πῶς πάντα εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν αὐτοῦ συντελοῦσιν. — Ἴνα διάγωμεν ζωὴν σύμφωνον πρὸς τὸν νόμον τοῦ Θεοῦ, πρέπει νὰ γνωρίζωμεν τὸν νόμον τοῦτον, καὶ ἡ γνῶσις προαπαιτεῖ τὴν μελέτην αὐτοῦ. Ἄρα ἡ ἀπόκτησις τῆς ἐπιστήμης, καθ' ἃ ἔχομεν μέσα καὶ κατὰ τὸ μέτρον τῶν δυνάμεών μας, εἶναι καθῆκον, καὶ ἡ πρόοδος πρὸς τὴν ἀλήθειαν εἶναι πρόοδος πρὸς τὸν Θεόν. Μὴ διστάσης ἐπομένως νὰ πλουτίσης τὸν νοῦν σου μὲ ὅσας δύνασαι πλειοτέρας γνώσεις ἀληθεῖς

καὶ μὴ νομίσης ὅτι ἡ εὐσέβεια ἐπιβάλλει τὴν ἀμάρτιαν, καὶ δὲν συμβιβάζεται μὲ τὴν ἐπιστήμην. Ὅταν μελετήσης τὴν ἱστορίαν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὸν βίον τῶν δημιουργῶν τῆς ἐπιστήμης, θέλεις ἴδῃ ὅτι οἱ σοφώτεροι ἦσαν καὶ οἱ εὐσεβέστεροι. Ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, μετὰ τῶν ἀρχαίων, ὁ Καρτέσιος, ὁ Βάκων, ὁ Νεύτων, ὁ Λεϊβνίτιος, ὁ Πασχάλ, ὁ Κάντιος, μετὰ τῶν νεωτέρων, τίς ἐξ αὐτῶν ἠρνήθη τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θεοῦ; τίς ἐθεώρησεν αὐτὸν ὡς ἰδανικὸν πλάσμα τῆς φαντασίας καὶ οὐχὶ ὡς τὴν ὑψίστην πραγματικότητα; καὶ τίς δὲν ὡμολόγησεν ὅτι ὀφείλομεν σέβας πρὸς αὐτὸν καὶ ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν; Πολλὰς ἡδυνάμην νὰ σοι ἀναφέρω ἠρησκευτικὰς γνώμας τῶν δαιμονίων τοῦτων πνευμάτων, ἐὰν δὲν ἐφοβούμην νὰ παρατείνω ὑπὲρ τὸ δέον τὴν τελευταίαν ταύτην ἐπιστολήν μου, ἀλλὰ παρακαλῶ σε νὰ μοι εἴπῃς ἐὰν ὑπάρχουσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὑψηλότεροι νόες, καὶ ἐὰν τὰ ἔργα τῶν μεγάλων ἐκείνων διδασκάλων δὲν εἶναι αἱ πηγαὶ πάσης τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης. Δέν σοι ἀναφέρω οὔτε τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, οὔτε τοὺς Θεολόγους, οὔτε ἐκ τῶν συγχρόνων τοὺς εὐσεβεῖς μαθηματικούς, φυσικούς, χημικούς, φυσιολόγους, φυσεωῖστορας,

διότι τοὺς μὲν πρώτους ἠδύνασο νὰ θεωρήσης ὡς προκατειλημμένους ὑπὸ θετικῆς τινος πίστεως, εἰς δὲ τοὺς δευτέρους ἠδύνασο ἄλλους ἀσεβεῖς ν' ἀντιτάξης, ἀλλὰ διαμένων εἰς τὰ ὕψη ἅτινα καταυγάζει καὶ ἐξ ὧν κατῆλθε καὶ εἰς ὅλην τὴν οἰκουμένην διεδόθη τὸ φῶς τῆς γνώσεως, καὶ πάλιν παρακαλῶ σε καὶ προκαλῶ νὰ μοι εἴπῃς ἐὰν δύνασαι ν' ἀναβῆς ὑψηλότερον. Μὴ διστάσης λοιπὸν νὰ παραδεχθῆς τὴν παιδείαν ὡς ἐν τῶν πρώτων καθηκόντων, καὶ μὴ φοβηθῆς μήπως ἡ φιλοσοφικὴ γνῶσις σὲ φέρῃ εἰς τὴν ἀσέβειαν. *Philosophia*, εἶπεν ὁ Βάκων, καίτοι ὁ ἥττον εὐσεβῆς τῶν μεγάλων ἐκείνων διδασκάλων, *obiter libata a Deo abducit, pleniter hausta ad Deum reducit*. "Ἀντλησον λοιπὸν γενναίως ἐκ τῶν καθαρῶν ναμάτων τῆς ἐπιστήμης, διότι ἐξ αὐτῶν θέλει ζωογονηθῆ ἡ διάνοιά σου, καὶ θέλει ἀνδρωθῆ διὰ τοὺς ἀγῶνας τοῦ βίου. Δὲν ἤξεύρεις ἤδη ὅτι ἡ ἐπίγειος αὕτη ζωὴ εἶναι ἀδιάλειπτος σειρὰ ἀγώνων, καὶ ὅτι πᾶσαν στιγμὴν ἀναγκαζόμεθα νὰ παλαίωμεν κατὰ μυρίων προσκομμάτων, κατὰ μυρίων κακῶν, ἅτινα ὀφείλομεν νὰ μεταβάλλωμεν εἰς μέσα νοητικῆς καὶ ἠθικῆς τελειοποιήσεως; Καὶ ἐντεῦθεν ἕτερα προκύπτουσι καθήκοντα συμπεριλαμβανόμενα καὶ

ταῦτα εἰς τὴν εὐσέβειαν· τὸ καθήκον τοῦ νὰ διατηρῶμεν ἀλώβητον καὶ ἐνεργὸν τὴν δύναμιν τοῦ πνεύματος κατὰ τῶν ἀλόγων ὀρέξεων τοῦ σώματος διὰ τῆς σωφροσύνης, καὶ ἰσχυρὰν κατὰ τῶν παθῶν καὶ ἄκαμπτον εἰς τὴν εὐθύτητα τὴν θέλησίν μας διὰ τῆς μετριοπαθείας. Διὰ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν δύο τούτων καθηκόντων διατηροῦμεν τὸ πνεῦμα εἰς τὴν ὑψηλὴν θέσιν ἣτις τῷ ἀνήκει, ὅπως ἐξασκήσῃ τὴν ἐπὶ τοῦ σώματος κυριαρχίαν του. Μόνος ὁ μὴ κυριευόμενος ὑπὸ τῶν σαρκικῶν ὀρέξεων καὶ ὑπὸ τῶν ἐνστιγμάτων ἅτινα ἔχομεν κοινὰ μὲ τὰ κτήνη, ζῆ βίον σύμφωνον πρὸς τὴν φύσιν του. Ἐὰν ἀφαιρέσῃς ἀπὸ τῆς ὑπάρξεώς σου τὸ νοητικὸν καὶ ἠθικὸν στοιχεῖον, μένει τὸ κτηνώδες, καὶ ὀρθῶς εἶπεν εἰς τῶν ἠθικολόγων ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐν ἑαυτῷ τὸν ἄγγελον καὶ τὸ κτῆνος, ἀλλὰ δὲν εἶναι οὔτε καθαρὸς ἄγγελος οὔτε καθαρὸν κτῆνος, εἶναι μίγμα ἀμφοτέρων, καὶ μεταξύ τῶν δύο τούτων στοιχείων, ἢ ὑπεροχὴ καὶ ἢ διοικήσεις ἀνήκει νομίμως εἰς τὸ ἀνώτερον. Ἡ ζωὴ οὐδὲν ἕτερον πρέπει νὰ εἶναι ἢ ἡ διηνεκὴς καὶ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πλήρης πραγματοποίησις τῆς ὑπεροχῆς ταύτης. Τοιοῦτος πρέπει νὰ εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἡμετέρου βίου, πάσης πράξεως καὶ πάσης

προσπαθείας, διότι τοιοῦτος εἶναι ὁ πρὸς ὄν ὄρος τῆς ἀτομικῆς, τῆς κοινωνικῆς, τῆς ἱστορικῆς ζωῆς τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ζωὴ αὕτη δὲν τείνει πρὸς τὴν καταστροφὴν καὶ τὴν μηδένισιν, ἀλλὰ τείνει πρὸς τὴν πρόοδον, καὶ ἡ πρόοδος γίνεται οὐχὶ πρὸς μόνον τὸ ὑλικῶς ὠφέλιμον, τὸ εἰς τὸ σῶμα εὐάρεστον καὶ ἡδονικόν, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἀληθές, τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθόν, διὰ τὰ ὅποια τὸ ὠφέλιμον εἶναι μέσον. Ἡ εὐεξία τοῦ σώματος, ἡ συντήρησις καὶ ἡ παράτασις τῆς σωματικῆς ζωῆς, ὁ ὑλικὸς πλοῦτος, ἡ ὑλικὴ εὐημερία, οὐδὲν τούτων καταδικάζεται ὑπὸ τοῦ πρώτου καθήκοντος τῆς πρὸς τὸν Θεὸν εὐσεβείας, οὐδὲν τούτων εἶναι ἀσυμβίβαστον πρὸς αὐτήν· ἀρκεῖ νὰ ὑποτάσσωνται πάντα εἰς τὸν κύριον καὶ ἀληθῆ σκοπὸν, ὅστις εἶναι ἡ ἠθικὴ τελειοποίησις, καὶ ἐρρέθη ἡμῖν πρὸ πολλῶν αἰώνων ὅτι πρέπει νὰ ἡμεθα τέλειοι ὡς ὁ πατὴρ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Ἄρα οὐχὶ μελέτη θανάτου, ἀλλὰ μελέτη Θεοῦ εἶναι ἡ ἀληθῆς φιλοσοφία, καὶ ἀνάτασις καὶ ἄνοδος πρὸς αὐτὸν ἡ ἀληθῆς ζωὴ. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα καθήκοντα ὑπάρχουσιν ἀπορρέοντα καὶ ταῦτα ἐκ τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας. — Ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνος ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ. Διὰ νὰ εἶναι μόνος ἔπρεπεν, ὡς εἶπεν ὁ Ἀριστοτέλης, νὰ

εἶναι ἢ Θεὸς ἢ θηρίον. Συνδεόμεθα διὰ μυρίων δεσμῶν πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, ἀλλ' ὁ πρῶτιστος καὶ γενικώτατος σύνδεσμος εἶναι ἡ ταυτότης τῆς καταγωγῆς, τῆς πνευματικῆς φύσεως καὶ τοῦ προορισμοῦ· ἐκ τῆς τριπλῆς ταύτης ταυτότητος προκύπτει ἡ καθολικὴ ἀδελφότης. Καὶ κατὰ τοῦτο οὐδεμία ὑπεροχὴ μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων. Εἴμεθα πάντες τέκνα τοῦ αὐτοῦ πατρὸς, ἴσοι ἐνώπιον Θεοῦ, εἰς ὃν πάντες ἐξ ἴσου ὑποτασσόμεθα, λαβόντες παρ' αὐτοῦ τὰ αὐτὰ δῶρα, τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸν λόγον, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἔχοντες τὰ αὐτὰ πάντες πρὸς πάντα καθήκοντα καὶ δικαιώματα. Καὶ τὸ πρῶτον τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους καθηκόντων εἶναι τὸ ἀμοιβαῖον σέβας τῆς ἐλευθερίας, ἢτοι ἡ δικαιοσύνη, τὸ δεύτερον εἶναι τὸ συμπλήρωμα καὶ ἡ τελειοποίησις τοῦ πρώτου, ἡ ἀμοιβαία εὐποιία καὶ ἀγάπη. — Ἡ δικαιοσύνη εἶναι καθῆκον ἀπαιτητόν, τοῦ ὁποίου, δηλαδή, δυνάμεθα ν' ἀπαιτήσωμεν τὴν ἐκπλήρωσιν παρὰ τῶν ἄλλων, καὶ διὰ τοῦτο δύναται ἡ κοινωνία νὰ τὸ ἐπιβάλη εἰς τὰ μέλη αὐτῆς διὰ τοῦ καταναγκασμοῦ. Αὕτη εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ κράτους, καὶ ἡ βᾶσις τοῦ πολιτικοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον κηρύττει καὶ καθιεροῖ ἡ πολιτεία διὰ θετικῶν νόμων, αὕτη εἶναι ἡ πηγὴ ὅλης τῆς

ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, ἣτις ἀπορρέει ἐκ τῆς ἐν-
 νοίας τῆς δικαιοσύνης, καὶ μᾶς διδάσκει τίνι
 τρόπῳ ἡ ἐννοια αὕτη πραγματοποιεῖται εἴτε ὑπὸ
 τῶν ἀτόμων εἴτε ὑπὸ τῆς πολιτείας· ὅθεν προ-
 κύπτει ἀκριβὴς καὶ πραγματικὸς καὶ οὐχὶ ἰδανι-
 κὸς ὁ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ὀρισμὸς τῆς πολιτικῆς,
 τέχνη ποιητικὴ δικαιοσύνης ἐν πόλει. —
 Ἀλλὰ πολὺ ἀτελής θὰ ἦτο ἡ ἐκπλήρωσις
 τῶν πρὸς τοὺς ἄλλους καθηκόντων ἡμῶν, ἐὰν
 περιωρίζετο εἰς τὴν δικαιοσύνην. Δὲν ἀρκεῖ νὰ
 μὴ βλάπτωμεν τοὺς ἀδελφοὺς ἡμῶν, ὀφείλομεν
 νὰ τοὺς βοηθῶμεν καὶ νὰ τοὺς ἀγαπῶμεν. Τὰ
 καθήκοντα ταῦτα εἶναι, ὡς σοι ἔλεγον, λογικαὶ
 συνέπειαι τῆς καθολικῆς ἀδελφότητος, ἣτις εἶναι
 καὶ αὕτη λογικὸν πόρισμα τῆς πνευματικῆς ταυ-
 τότητος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ὅπου δὴποτε
 ὑπάρχουσιν ἄνθρωποι, τὰ καθήκοντα ταῦτα προ-
 κύπτουσιν ἐπιτακτικὰ καὶ ἀπαραίτητα. Αὐστη-
 ρότερα εἶναι βεβαίως πρὸς τοὺς συγγενεῖς, τοὺς
 φίλους, τοὺς συμπατριώτας καὶ ὁμογενεῖς, ἀλλὰ
 τὴν αὐτὴν ὑποχρεωτικὴν δύναμιν ἔχουσι πρὸς
 τοὺς ξένους, πρὸς τοὺς ἑτερογενεῖς, πρὸς τοὺς ἐχ-
 θρούς, πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους, πρὸς τοὺς μικροὺς
 καὶ τοὺς μεγάλους, πρὸς τοὺς πολιτισμένους καὶ
 τοὺς ἀγρίους. Ἡ ἠθικὴ, ὡς πᾶσα ἄλλη ἐπι-

στήμη, εἶναι γενική, καὶ ἡ αὐτὴ πρὸς πάντας, ἐν παντὶ τόπῳ καὶ χρόνῳ καὶ κατὰ πάσας τὰς περιστάσεις. Ὅπου δὴποτε ὑπάρχει ἄνθρωπος, ὑπάρχει πνεῦμα ἐλεύθερον καὶ ἔλλογον, πνεῦμα ἀθάνατον, σχετιζόμενον πρὸς ἡμᾶς διὰ τοῦ συνδέσμου τῆς ἀδελφότητος, καὶ οὐδεμία πρόφασις δύναται νὰ μᾶς ἀπαλλάξῃ τῶν πρὸς αὐτὸ καθήκοντων, καὶ ἐκπληροῦντες αὐτὰ προσεγγίζομεν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ πρώτου καὶ ὑψίστου. Ἡ πρὸς πάντας ἀδελφικὴ ἀγάπη εἶναι ἡ ἀκμὴ τῆς ἠθικότητος καὶ τὸ ἤμισυ τῆς εὐσεβείας, διότι ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη δὲν εἶναι πλήρης, εἰάν δὲν ἄρχεται ἐκ τῆς πρὸς τὸν πλησίον, καὶ εἰάν τις εἴπῃ· ὅτι ἀγαπῶ τὸν Θεόν, καὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ μισῶ, ψεύστης ἐστίν (Ἰω. Α'. 4. 20). Ὁ σύνδεσμος οὗτος τῆς τελειότητος δὲν εἶναι τωόντι τέλειος εἰμὴ ὅτε συνδέει ἡμᾶς πρὸς ἀλλήλους, καὶ πάντας ἡμᾶς πρὸς τὸν Θεόν. Διὰ δὲ τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης ἀνυψούμεθα εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ὑψίστου καθήκοντος, οὐ τὰ ἄλλα εἶναι αἱ προοδευτικαὶ βαθμίδες. Ἀναβαίνοντες βαθμηδὸν τὴν κλίμακα ταύτην γινόμεθα ὅτι πρέπει νὰ ἡμεθα, τέχνα Θεοῦ, προωρισμένα εἰς τὴν μετ' αὐτοῦ ἔνωσιν καὶ μακαριότητα. Ἀλλὰ δι' αὐτοῦ τούτου